

הנחלת הזיכרון ההיסטורי והלאומי של עם ישראל במוזאונים בחברה היהודית בירושלים בתקופת המנדט הבריטי

עודד שי

למן התקופות הקדומות ועד ימינו, המוזאון הוא אחד מן המוסדות שמעצבים, מקדמים ומייצגים תרבות מסוימת, "מקום שבו אנשים אוספים ומציגים קטעים של עברם, עולמם, חלומותיהם ותפיסת חייהם. המוזאון מייצג את מחויבות האנשים לגלות ולזכור מי הם, מאין באו, ומהו טבע עולמם. המוזאון מעניק משמעות לחייהם והזדמנות להבהיר את עולם ערכיהם והתכוונותם לעתיד" (עירון, תשנ"ד, 11).

במאמר זה נבחן כיצד באה לידי ביטוי הנחלת הזיכרון ההיסטורי של עם ישראל במוזאונים לאמנות, לחקלאות ולטבע ולארכאולוגיה בחברה היהודית בירושלים בתקופת המנדט הבריטי.

מבוא

בעולם פזורים מוזאונים רבים; ניתן לסווגם לשלושה סוגים עיקריים: מוזאונים לאמנות; מוזאונים להיסטוריה ולארכאולוגיה; מוזאונים למדע, לטבע ולטכנולוגיה. פעמים מוקדש המוזאון כולו לאחד הנושאים הנזכרים, או לאחד מענפיהם, לקבוצה או לתחום אחד. לעיתים יכול מוזאון גדול אחד לכלול מחלקות רבות, המוקדשות לנושאים שונים ומגוונים.

בעת החדשה ניכרו תופעות שונות: לאומיות, השכלה, בניית הזיכרון הקולקטיבי, אימפריאליזם, קולוניאליזם ואוריינטליזם. כל אלה נבעו מהפריחה הכלכלית, מהשינויים הפוליטיים והחברתיים, ומשאיפות ההתקדמות באירופה ובארצות-הברית. כתוצאה מכך אינטלקטואלים בכל עיר בעלת חשיבות ביקשו להקים מוזאון מקומי משלהם. בערי בירה לא הסתפקו במוזאון אחד, לפיכך הוקמו בהן מספר מוזאונים, שבהם החזיקו באוספים כרונולוגיים (שי, תשע"ד, 13–14).

החברה, באותה עת, שימרה את הערכים שבחירה להנחיל לדורות הבאים. סביב המוזאון נבנתה והתגבשה תודעתה הלאומית. הוא שימש כסוכן מתווך המעביר את הסיפור ההיסטורי

ונושא את עולם הרעיונות של מייסדיו בעזרת שימוש באמצעים כגון: אותנטיות; שריד שנותר מהתקופה המוצגת בו, או שחזור האירוע באתר עצמו; סמלים, תוויות ומוצגים היוצרים, מעצם הנחתם בחלל אחד, נרטיב המעביר למבקר את המסר שמבקשת האומה להנחיל.

לדברי ההיסטוריון היהודי הצרפתי פייר נורה (תשנ"ג, 6):

הזיכרון מסגל לעצמו רק את הפרטים הנוחים לו. הוא ניזון מזיכרונות ממושטשים, מחוברים זה לזה, מקיפים או מרחפים, פרטיים או סמליים [...] ההיסטוריה, כיון שהיא פעולה אינטלקטואלית ומחלנת, מזמינה ניתוח ושיח בקורתי [...] בלב ההיסטוריה פועלת בקורת המשמידה את הזיכרון הספונטאני. הזיכרון תמיד חשוד בעיני ההיסטוריה ששליחותה האמתית היא להרוס אותו ולהדחיקו [...] ביקורת שהיא נחלת הכלל, תדאג אמנם לשימורם של מוזאונים, של מטבעות ושל מבנים היסטוריים, כלומר: לארסנל הנחוץ לה לעבודתה, אך בו בזמן תרוקן אותם ממה שהופך אותם בעינינו למחוזות הזיכרון.

בעקבות הפילוסוף והסוציולוג הצרפתי Halbwaches, (1980), אף נורה סבור, שהזיכרון הקולקטיבי הוא מניפולטיבי, ומייצג כוונות חברתיות ברורות, המאפשרות יצירת לכידות חברתית. כיוון שכך, המוזאונים חיוניים לתהליך ייצור ושמירה של זיכרון זה. לאמור, הזיכרון הקולקטיבי הוא מציאות חברתית, שנמסרת ומתקיימת במאמציה המודעים של הקבוצה ועל ידי מוסדותיה (ירושלמי, תשמ"ח, 18); זיכרון קולקטיבי לאומי הוא עבר מסונן, שמסתכם בחינוך בבתי ספר, באידיאולוגיה פוליטית ובסמלים לאומיים.

Halbwaches (1980) רואה, כאמור, בזיכרון הקולקטיבי גורם מגבש וחיוני לקיומה של כל מסגרת חברתית. בניגוד לדעה המקובלת שבחברה קיימים גורמים בעלי עוצמה שממשים את רצונם על פני רצונותיהם של אנשים חלשים, ומאלצים אותם לעשות את רצונותיהם. הפילוסוף הצרפתי מישל פוקו סבור, שכוח הוא מערך של יחסים פזורים ברחבי החברה ואינו ממוקם בתוך מוסדות ספציפיים; לכן למעשה יש יחסי כוח מרובים בעלי צורות שונות שלא קל לאתרם (מילס 2005, 55–57). לדברי חוקר המוזאונים (Bennett, 1997, 89–90) הפוליטיקה של הזיכרון היא הגורם החשוב במסגרת החברתית, והזיכרון הקולקטיבי הוא ביטוי למאבק פוליטי בין קבוצות בעלות אינטרסים שונים; במוזאון מוצגים אובייקטים המסמלים את 'הזרם המרכזי'. לפיכך המוזאון, כמוסד פוליטי, אמור לפעול לשינוי חברתי על יסוד שני עקרונות: זכות הציבור לדרוש גישה חופשית למוזאונים, ששעריהם יהיו פתוחים לכולם באופן קבוע; המוזאונים ייצגו תרבויות וערכים של מגזרים שונים בציבור.

הנחלת הזיכרון נעשית במוזאון על ידי הבעתו בחפצי אמנות. לאמור העברת חוויה ערכית וביקורתית לא רק דרך טקסט מדובר, מושמע או מוקרן, אלא דרך עיצוב מרחב חזותי. בעבר, אספנים, מלומדים ונזירים הקדישו עצמם, כאנשי שוליים, לחברה שהתקדמה בלעדיהם ולהיסטוריה שנכתבה בלעדיהם. לאחר מכן היסטוריית-הזיכרון העמידה אוצר בלום זה במרכז עבודתה המלומדת, והפיצה את התוצאה דרך אפיקים החברתיים שונים: טקסי זיכרון, חגיגות, נשיאת הספדים. לשם כך היא השתמשה במוזאונים, בספריות, במחסנים, במרכזי תיעוד ובמאגרי נתונים. כמו כן, ככל שנעלם הזיכרון המסורתי, ניכרת הרגשת מחויבות

לצבור, בדבקות, שרידים, עדויות, מסמכים, תמונות, המתעדים ומוכיחים את שהתרחש בעבר. במאמר זה נבחן כיצד באה לידי ביטוי הנחלת הזיכרון ההיסטורי של עם ישראל במוזאוני לאמנות, לחקלאות ולטבע ולארכאולוגיה בחברה היהודית בירושלים בתקופת המנדט הבריטי.

מוזאון בצלאל המתחדש

המוזאון, שהוקם בידי האמן והפסל בוריס שץ בשנת 1906 (שי, תשע"ד, 164–183), מסמל את ראשיתה של התרבות המוזאלית ביישוב היהודי בארץ בכלל ובירושלים בפרט. הוא היה חלק ממוסד בצלאל, שכלל בית-מדרש למלאכות-אמנות, ובו בית הספר לציור ולאמנות ובית מלאכה למקצועות מעשיים, שבו יצרו מיני חפצים לפי הדגמים שעוצבו בבית הספר (שילה-כהן, תשמ"ג, 19). לבקשתו של שץ להקים מרכז שבו מרוכז אוסף החי והצומח של ארץ-ישראל, שיספק אף השראה אמנותית לתלמידי המוסד, הקים הזואולוג ישראל אהרונז' במוזאון לטבע, לזואולוגיה ופינת חי (שי, תשס"ז, 50–57).

דאגתו של שץ לאסוף, בדרכים שונות, מוצגים ארכאולוגיים וחפצי אמנות למיניהם מהארץ ומהעולם פתחה בפני המוזאון אפיקים נוספים, וכבר מראשיתו עוצב תוכן התצוגה שבו לפי מבנה משולש: תצוגה מעולם הטבע, שבסיסה מאוספו של הזואולוג העברי הראשון ישראל אהרונז', תצוגה ארכאולוגית ותצוגה של אמנות יהודית. בית הנכות בצלאל נפתח לקהל הרחב רק בפסח 1912. עם שובו ארצה, בתום מלחמת העולם הראשונה בשנת 1919, פנה שץ לפתוח את המוזאון מחדש ולהרחיבו על פי התכנית ששרטט בספרו **ירושלים הבנויה** (שץ, תרפ"ד). הוא ביקש להקדיש בניין שלם למוזאון, להפריד את אוסף מדעי הטבע משאר האוספים ולחלק את המוזאון לשתי מחלקות: מחלקה למלאכת מחשבת יהודית ומחלקה לאמנות (קול-ענבר, תשנ"ב, 23; ברגר איצקוביץ, 2006, 277).

נציין, שבימי מלחמת העולם הראשונה הסתיר שץ את אוספי המוזאון בבור בחצר בצלאל. על פי הדו"ח המתאר זאת, הוא הכין אף את רשימת פרטי האוסף – יותר משלושת אלפים מוצגים – ביניהם, עתיקות, תשמישי קדושה, פריטים היסטוריים, ציורים ופסלים, עבודות בצלאל, מינרלים, פוחלצים (אדרים) של ציפורים ובעלי חיים (דו"ח על המוזאון, כ"ז בתמוז תרע"ט [אוגוסט, 1919], הארכיון הציוני המרכזי).

האוסף שהוצא מהמחבוא סודר מחדש, והמוזאון נפתח לקהל הרחב באופן לא-רשמי. על פי הדיווחים של עיתוני התקופה מבקרים רבים הגיעו, תלמידים בליווי מורייהם, וכן אנשי הממשל הצבאי הבריטי, ובראשם המושל הצבאי החדש של ירושלים ופמלייתו, אשר התרשם מהאוסף והבטיח לשך תמיכה וסיוע בפיתוחו (הארץ, 13 במארס 1919, 11). כמו כן הקים בו שץ שלוש תצוגות נוספות: לזכר השחרור מהתורכים, מטבעות עבריים מהאוסף של רפאלי, ויצירות של אמנים יהודים (קול-ענבר, תשנ"ב, 23–24).

התצוגה אורגנה מחדש, והאוסף סודר בארבעה עשר חדרים בשתי קומות, על פי החלוקה של המוזאון לפני המלחמה, בתוספת התצוגות החדשות. בקומה הראשונה הוצג האוסף הזואולוגי, אוסף תשמישי הקדושה, אוסף העתיקות ואוסף המטבעות, ואילו בקומה העליונה

הוצג אוסף האמנות, ציורים ופסלים של מורי בצלאל ביניהן יצירות מאת הירשנברג, פן ושץ. ארון תצוגה מיוחד הוקדש לגדוד העברי, וחדר מיוחד – לאוסף המטבעות של שמואל רפאלי (שי, תשס"ו, קכ"ה–קכ"ח). אוסף הצמחים של הבוטנאי אפרים רבינוביץ הוצג בשלושה חדרים. אוסף העתיקות, שהיה באותם הימים מצומצם למדי זכה להתייחסות ברשימה סאטירית שפורסמה בעיתון ירושלמי: "בזמן האחרון פתחו בבית הנכות בצלאל מחלקה לעתיקות תנ"כיות היסטוריות ואלה מנדבי העתיקות: ז' ז'בוטינסקי: לחיי החמור של שמשון; האגרונום אתינגר [כך במקור]: אלומתו של חלום יעקב; הרב קוק: סולם המלאכים של יעקב; אברהם יוסף שטיבל: מקורו של תרגום השבעים" (עפרת, 1980, 24). בעקבות הצעתו של שץ עבר המוזאון לרשות ההסתדרות הציונית; בינו לבין מנחם אוסישקין שייצג את ועד הציירים נחתם חוזה. מאחר שההסתדרות הציונית לא יכלה לקחת על עצמה את ניהול המוזאון, הוחלט להקים מוסד ציבורי שינהל את האוסף. לשם כך הוקמה בשלב ראשון ועדה זמנית (תזכיר על בית הנכות בצלאל בירושלים, 4 בינואר 1940, 11). בשנת 1920 הופרד אוסף מדעי הטבע, שכלל 15,000 פריטים, ונמסר לידי ההסתדרות הציונית; הוא שימש בסיס להקמתו של המוזאון לחקלאות (מכתב גלוי לקונגרס הציוני ה"ט", 1927, 11).

שץ המשיך לפעול להסבת המוזאון למוסד ציבורי המנוהל על ידי ועד מנהל וצוות עובדים מקצועיים. בתזכיר (2.1.1922, 3–1). שהוגש להסתדרות הציונית בנובמבר 1922, כתב, כי בעלי אוספים ואמנים יהודים הביעו נכונות להעניק למוזאון יצירות רבות ערך, ולכן חשוב להקים מוסד מקצועי שיהיה ערוך לקבלם.

אחד הסעיפים התייחס להקמת סניפים אפשריים של המוזאון בעתיד. שאיפתו של שץ הייתה להקים מוזאון שיוקדש לארכאולוגיה, "המחלקה הממשלתית של העתיקות מוכנה למסור לשמירת בית הנכאת בערבויות הרגילות את כל הדברים העתיקים היהודים של אחרי הגלות הנמצאים עתה בבית הנכאת הממשלתית". התנאי: אחד מששת חברי הנהלת המוזאון יהיה נציג החברה הארכאולוגית היהודית (שם, 5).

נרקיס (1897–1957), עוזרו של שץ, שמשנת 1925 החל לנהל את בית הנכות בצלאל, עסק בתחומים שונים באמנות היהודית וטיפל באוספים במקצועיות, היה מעורב בגיבוש הפרוגרמה של המוזאון, בייחוד בכל הקשור לשילוב האמנות הכללית. הוא זה שערך את רישום המלאי של אוסף האמנות. הוועד הזמני של המוזאון, שמונה ב-27 בדצמבר 1922 על ידי ההנהלה הציונית, התחיל מיד בעבודתו. שתי משימות עיקריות עמדו בפניו: להקים ועד מנהל קבוע שינסח את תקנון המוסד, ולהכין את התצוגות לקראת פתיחת המוזאון לקהל. חברי הוועד היו: ד"ר י' לוריא – חבר ההנהלה הציונית (יושב ראש), בוריס שץ, ד"ר ל"א מאיר (מחלקת העתיקות בירושלים), ד"ר א' ברוור (בית מדרש למורים בירושלים), ס' ון פריזלנד (וריוזלנד) – חבר ההנהלה הציונית (גזבר הכבוד), א"ה סמואל (מזכיר הכבוד) ויצחק בן צבי (מכתב מ' אוסישקין למזכיר בכבוד של הוועד הזמני של בית הנכאת הלאומי בארץ ישראל, 1922.27.12). באחד ביוני 1925 נשלחו מכתבי ההזמנה "לפתיחת בית הנכות היהודי הלאומי הראשון בארץ ישראל ובכל העולם" לנכבדי היישוב, ביניהם לנציב העליון הרברט סמואל (ראו מכתב הזמנה אליו). האוסף של שץ גדל בהתמדה והגיע ליותר מ-4000 מוצגים שסודרו ב-14 חללי תצוגה, וב-2 ביוני 1925 נפתח המוזאון רשמית תחת השם: "בית הנכות הלאומי בצלאל" באחד משני

בנייניו ברחוב שמואל הנגיד של היום (שילה-כהן, תשמ"ג, 319–338; ברגר, 2006, 277–284). כן נערכו סיורים מודרכים על ידי גליקסברג (1975, 129–130), שלדבריו: "אני הסתובבתי בחדרים הקרים והסברתי למבקרים את המוצגים. החל במרכבה של סר משה מונטיפיורי, שבה עבר ממדינה למדינה ומעיר לעיר למען בני ישראל בצרתם".

הממשלה אישרה את פתיחתו כמוזאון הלאומי וב"תקנות בית הנכאת" (תקנות "בצלאל", תרפ"ו), הוגדר שמו "לבית הנכאת הלאומי בצלאל לאמנות ומלאכת אמנות עתיקות וחדישות". תפקידו העיקרי כמוזאון לאומי היה לעסוק בחינוך ובמחקר. לשם כך נקבע בתקנות כי יאסוף יצירות אמנות ואומנות יהודית וכללית, ישתמש באוספים כאמצעי לימוד לאמנים ולאומנים, יוציא לאור ספרים על אמנות ועל אמנים ויצגי יצירות מן האוסף ומעשי ידיהם של תלמידי בית הספר. בהערות ל"תקנות בית הנכאת" נכתב, שבשתי המחלקות האלו תינתן עדיפות ליצירות של אמנים יהודים ולפריטים שיתעדו את ההיסטוריה היהודית. הפרוגרמה החדשה דמתה לזו של המוזאון הישן, אולם נכללו בה שני מרכיבים חדשים וחשובים: האחד – לראשונה מאז הקמתו הוחלט על הכללת יצירות אמנות כללית באוספיו, והשני – מרכיב המחקר בתחום האמנות.

ברם, דווקא בשעה שנראה, לכאורה, שמעמדו מובטח, התברר כי פני הדברים בשטח היו שונים: הבטחות של ההנהלה הציונית לתמיכה בו התגלו כהבטחות שווא. בשל כך יצא שץ בשנת 1926 לארצות הברית בליווי תערוכה של תלמידי "בצלאל" ומוריו לצורך גיוס כספים. אולם במסעו שארך כשנה וחצי לא הצליח במשימתו.

בשנים 1926–1927 כשל "בצלאל" מבחינה אומנותית וכלכלית. דבר שהביא להרעת יחס מוסדות הישוב אליו, יחס שלא פסח גם על המוזאון. שעות פעילותו קוצצו, ורוכזו בשעות הערב בהן הפיצו את תודעת האומנות ופרסומי המוזאון. על אף הקשיים הרבים, ראה בו שץ הישג גדול. במכתב גלוי לקונגרס הציוני ה"ט"ו בבאזל (אוגוסט 1927, 11), כתב:

עם פתיחת בית הספר, יריתי את היסוד לבית נכאת לאומי עברי, למטרה זו נדבתי את אספי הפרטי של אמנות ומלאכת אמנות שהכיל כמה מאות טפסים. [...] בית הנכאת שלנו ידוע לממשלה האנגלית ומאושר על ידה [...] גם ממשלות אחרות הכירו בבית הנכאת [...] זהו המוזאון היהודי הגדול ביותר והמיוחד ליצירה העברית לא רק בארץ ישראל ובמזרח אלא גם בכל העולם כולו. [...] מספר מבקריו הוא 10,000 בשנה.

תודעת האמנות הופצה אף באמצעות פרסומים. בשנים 1927–1930 יצא לאור הרבעון **ילקוט בצלאל**, שבו דווח על פעילות המוזאון ותיאור החפצים בו. ב-1.8.1930 נערכו חגיגות יובל שנועדו ולהגביר את התרומות לו ולא "למוזאונים בניכר" (שץ, 1930).

שץ זכה להערכה ולשבחים על תפקודו כמנהל המוזאון. Narkiss, (1939, 9–10) סקר את כישוריו כמנהל מוזאון:

לבדו יסד את המוזאון, רכש את היצירות, ארגן, סלק את היצירות הפחות טובות. [...] המוצגים הללו חיים על המדפים בתצוגה [...] כאוצר המוזאון, המבלה את רוב זמני ביניהם, שמעתי יותר מפעם את הלחישות שלהם. אם יכולים היו לדבר היו ודאי מספרים את תפקידו של שץ בהקמת מוזאון.

לעומת המוזאונים הגדולים באירופה, שצמחו מאוספים של מלכים שנצברו אותם במשך מאות בשנים, במוזאון בצלאל נבנה האוסף רק עם הקמת המוסד. וכל זאת בזכות הרצון, האהבה וההתמדה של שץ:

עלה בידו לצבור אחד לאחד את כל האוספים האלה של תשמישי קדושה יהודיים, כשהוא מהלך כפושט יד ממש ומבקש מתנות או רוכש באמצעים מכיסו הדל, וכיצד הוא שמח ברכישות אלה. כל חפץ וכל מוצג הייתה לו היסטוריה משלו ותולדותיו היו תמיד אגדיות ממש (נרקיס, 1942, 2).

ב-1936 ערך נרקיס את קטלוג אוספים והגישו לוועד הפועל הציוני. כדי להבטיח את קיומו ולבנות אולמות חדשים נתקבל סיוע כספי שנתי בתמיכתם של אוסישקין וגרינבוים. כל שנות מלחמת העולם השנייה נמשכה פעילותו, כפי שתוארה על ידי נרקיס (1940) ברבעון **אמנות** בשנת 1943, ואחריו בירחון **רשימות של בית הנכות הלאומי בצלאל** (קול-ענבר, 39). בתום מלחמת העולם השנייה ושואת יהדות אירופה התמסר נרקיס להצלת שרידי האמנות היהודית והכללית שהיו רכושם של יהודים ואשר נגזלו מהם. הוא נעזר בכך בקרן שנקראה על שם שץ ובאגודות הידידים בצרפת ובהולנד.

בשלהי מלחמת השחרור, כשמעמדה של ירושלים כבירת ישראל היה נתון בספק, התייחס נרקיס (תש"ט, 10) בעיקר לתפקיד הלאומי שמילא בצלאל: אמצעי לקביעת עובדה בשטח, ירושלים היא בירת ישראל בפועל.

המוזאון לחקלאות ולטבע' בירושלים

מייסדו והרוח החיה בו בכל שמונה שנות פעילותו (הוקם ב-1920) היה עקיבא אטינגר (1872–1945). מוצגיו הובאו מהתערוכה החקלאית ביפו ומאוספי הטבע של מוזאון 'בצלאל'. שץ ביקש למסור אוספים אלו לרשות האוניברסיטה העברית לכשתקום, אך בשל סירובו של נשיאה, יהודה מאגנס, נמסר האוסף למוזאון לחקלאות ולטבע. ישראל אהרוני, הזואולוג העברי, הקים את האוסף במוזאון 'בצלאל', השתתף בסידורו מחדש ב'מוזאון לחקלאות ולטבע'. אטינגר כיהן כמנהלו, וברוך צ'זיק (1885–1955) כיהן תחתיו כאוצר (לשם, תשע"ד, 31). בשנת 1922 החליפו יעקב מבשן (קול-ענבר, תשנ"ב, 100–112).

רבים היו נדודיו של המוזאון: ב-1920 שכן ב'בית מחניים' ברחוב שבטי ישראל, שהיה שייך לחברה האנגלו-יהודית (Anglo-Jewish Association); בשנת 1926 הועבר המוזאון לדירה חדשה ליד 'מכון פסטר', בהמשך הרחוב בשכונת מוסררה. ב-2 בספטמבר 1927 הוא הועבר לדירה חדשה במרכז העיר, ברחוב בן יהודה, סמוך לראינוע 'ציון' (אצ"מ, S15/296A).

המטרה הייתה להגביר בקרב המבקרים את אהבת ארץ ישראל וההתעניינות בה, להציג את הגידולים החקלאיים האופייניים לארץ, לתעדם, ללמד את המתיישבים היהודים שיטות חקלאות מודרנית ולהעניק השכלה רחבה לאנשי היישוב בתחומי החקלאות, הטבע וידיעת הארץ. בהתאם למטרות היסוד נקבעו משימותיו העיקריות: לאסוף ולאצור דוגמאות מטבע הארץ: חי, צומח, דומם וכל חידושי החקלאות בעת ההיא; לקיים פרסום ותעמולה בארץ ומחוצה לה להתיישבות יהודית ולחקלאות, ולהפיץ מידע עדכני על הנעשה בארץ (אטינגר, תש"ה, עמ' 122–124; מבשן, תרפ"ה, אצ"מ).

בשנת 1927, לקראת העברת המוזאון לאוניברסיטה העברית, היו בו 13 מחלקות האלה: גידולי פלחה; פרות; ענבים; ירקות; ייעור; מכוונות חקלאיות; זואולוגיה ואנטומולוגיה (תורת החרקים); גאולוגיה ומינרלוגיה; מחלות ומזיקים של צמחים; התעשייה החקלאית; צילומים ותמונות מההתיישבות החקלאית בארצנו; העשבייה; הספרייה המקצועית (דוח של מבשן, 4.11.1927, אצ"מ). התצוגה עוברה בציורי פירות, פרחים וכדומה, שצוירו בצבעיהם הטבעיים בידי הצייר אהרן הלוי (אצ"מ, S15/228C).

פעילות המוזאון התרכזה בבניית תצוגת הקבע ובהדרכת המבקרים בה, בהקמת תערוכות מתחלפות, באספקת חומר פרסום ותעמולה למגוון גופים ובהדרכה לחקלאים. מנהליו יזמו ביקורים של קבוצות תלמידים; הרצאות שניתן בהן הסבר על עבודת האדמה במגוון ענפי החקלאות ועל שימוש במיכון חקלאי, שיביאו לפיתוח החקלאות בארץ (אצ"מ, S15/378). במוזאון הוצגו אף תערוכות מתחלפות, דוגמת 'תערוכת פרחים מסביבות ירושלים'. הוצגו בה פרחים חיים, ולכל פרח הוצמד שמו הלועזי ושמו העברי (אצ"מ, S15/90A). במהלך הקונגרס הציוני ה-14 נערכה תערוכה בתל אביב מטעם 'חברת מסחר ותעשייה', שמוציגה הושאלו מ'המוזאון לחקלאות ולטבע' (אצ"מ, S15/228C). בשנת 1921 הכין אטינגר תערוכה על פעילות הקרן הקיימת לישראל, והיא הוצגה בקרלסבד בצ'כיה בזמן הקונגרס הציוני ה-12 (אצ"מ, S15/90A). בשנת 1924 הוצגה במוזאון, ולאחר מכן בלונדון, תערוכה על התפתחות ההתיישבות היהודית בארץ ישראל. אנשי המוזאון אף השתתפו בתערוכות חקלאיות גדולות שהתקיימו במוסקבה, בגנט (בלגיה), בוומבלי (אנגליה) (קול-ענבר, תשנ"ב, עמ' 105). להגברת המודעות נעשו אף פעולות הסברה ותעמולה באמצעות פרסום (אצ"מ, S15/228C) בעיתונות (הארץ, 7.9.1920, עמ' 3), מודעות באנגלית ומאמר שבועי בכתב העת Weekly Palestine. במוזאון התקיים אף מסחר בזרעים, שהוזמנו מחוץ לארץ וחולקו למושבנות ולמשקים. מחוץ לכותלי המוזאון השתרע גן גדול, ובו מגוון עצים (על מפעל זה ודרכו עד להקמתו ראו צ'זיק, תשכ"ו, 33–34).

ציבור המבקרים במוזאון היה מגוון. מלבד תלמידים משכילים ואנשי התנועה הציונית נימנו אף מבקרים מן המגזר החרדי, אנשי 'היישוב הישן', תושבי הארץ ומבקרים מדרות אחרות: מוסלמים, נוצרים ותיירים רבים, וזאת בשל העובדה שתחום מדעי הטבע שהוצג בו נחשב ניטרלי ולא נשא אופי לאומי, בעקבות זאת, הצליח המוזאון במשימת ההסברה והתעמולה בלי לעורר התנגדות מצד מי שבאו ללמוד על הטבע, ובלי לשים לב למדו גם על ההתיישבות היהודית החדשה בארץ ישראל ועל המפעל הציוני. נראה שהמוזאון הנחיל לכלל האוכלוסייה את הממד ההיסטורי של עם ישראל בארץ ישראל וכן גם את הרעיון הלאומי על ציבור מבקריו ראו (אצ"מ, S15/378; אצ"מ, S15/90A; דין וחשבון של אטינגר מ-27 לאפריל 1922). עם פרישתו של אטינגר בשנת 1927 ומינויו של אליעזר בבלי תחתיו, הוצרו צעדי המוזאון; בהמלצת בבלי החליטה ההנהלה הציונית, שעקב המשבר הכלכלי הקשה בשנה זו אין ביכולתה להמשיך ולהחזיק בו, ולפי אטינגר, בכך חיסלה הגזירות את קיומו של המוזאון. מאותה עת ואילך התנהל משא ומתן עם מספר גורמים לרכישתו (אטינגר, תש"ה, עמ' 125), הועלתה אף הצעה למוסרו לממשלה הבריטית. תיאור סגירתו תועד על ידי שרה צ'זיק (תשכ"ו, 34).

בנובמבר 1927 נחתם הסכם בין האוניברסיטה העברית לבין הנהלת המוזאון, לפיו יוצגו האוספים לקהל הרחב, או לחילופין יאוחסנו. על האוניברסיטה היה לפרסם הצהרה אודות האוספים שהתקבלו על ידה, שיהיו גרעין למוזאון האוניברסיטה, אך הצהרה כזאת לא פורסמה (קול-ענבר, תשנ"ב, 109).

מוזאון (בית הנכות) העברי לעתיקות ארץ ישראל של החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה

בשנת 1920 נמסרו על ידי שץ אוספי הארכאולוגיה לרשות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, שהוקמה מחדש בירושלים בשנת 1919. ככל הנראה באותה שנה או זמן קצר לאחר מכן הועבר האוסף למוזאון.

במצע הרעיוני של החברה צוין, שאחת ממטרותיה היא לשמור על עתיקות הארץ ושרידיה באמצעות הקמת ספריה ומוזאון [בית נכאת] (ברור, תש"ד, 125–128). לא ידוע מתי והיכן בדיוק הוקם המוזאון, או מי עמד מאחורי הקמתו, שכן הוא נשרף. נרקיס (תרצ"ג, 18) סבור, שלמוזאון משמעות חינוכית גבוהה לאמנות ולארכאולוגיה: "רעיון טוב היה לקשר את בית הנכאת לעתיקות של החברה העברית לחקירת הארץ ועתיקותיה, אל חברו הקשיש, אל בית הנכאת הלאומי בצלאל". לדבריו, מטרת המוזאון – להציג למבקר את העבר התרבותי של עם ישראל, את תולדות ארץ ישראל ואת תרבות עמיה העתיקים. לדבריו אין להשאיר אוסף זה בצורתו הנוכחית המצומצמת מבחינת היקפו. לפיכך יש צורך בשיתוף פעולה עם המוזאון הלאומי "בצלאל" להקמת סניף שיהיה מוזאון עברי ארכאולוגי. קול-ענבר (תשנ"ב) משערת, שהמוזאון (בית הנכאת) העברי הארכאולוגי היה תקופה מסוימת בבית "מחניים", במקום שהיה בו המוזאון לחקלאות עד שנת 1927, שכן נותרו במקום בסיסי עמודים ארכאולוגיים.

בשלהי שנות השלושים נסגר המוזאון. אוספיו חולקו. האוסף הארכאולוגי, שהיה במוזאון "בצלאל", חזר אליו. חלק ממוצגי העתיקות נמסר לאוניברסיטה העברית עבור "בית הנכות לעתיקות היהודים", שעתיד היה לקום בהר הצופים, ובהם ממצאי החפירות של החברה העברית לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה. אלו הכילו ממצאים של החברה בטבריה, בחומה השלישית בירושלים, ברמת רחל, בבית שערים וכן חפצים שנרכשו על ידיהם (סוקניק, תש"ב, 7, וראו אצלו על תכולת האוסף).

בית הנכות לעתיקות היהודים

בשנת 1936 הודיעה הפדרציה הציונית של דרום אפריקה לאוניברסיטה העברית בירושלים, שגדליהו משה קוטשר, שנפטר בקיפטאון, ציווה את כל הונו להקמת "קרן מיכאל וגדליהו משה קוטשר", והיא הוענקה לעם היהודי לזכרו של זאב טיומקין, מחלוצי הציונות. כספי הקרן ופירותיה ישמשו, על פי הצוואה, לשם החזקתה של מחלקה יהודית של מוזאון ארכאולוגי באוניברסיטה. הכסף יועד לאיסוף מזכרות ולאיסוף כל מוצג וחפץ, שמוצאו עברי ויש לו עניין ליהודים. הקרן הפקידה בידי נאמני האוניברסיטה לרכוש שרידים וממצאים עבריים, שליהודים יש להם עניין בהם, לשם הקמת מוזאון עברי (סוקניק, תש"ב, 2).

ועד הנאמנים (הקורטוריון) של האוניברסיטה העברית בישיבתו בציריך בשלהי שנת תרצ"ג, החליט על קביעת תכניות לפעולה בכספי העיזבון ועל הגשתה לאשור המוסדות המשפטיים. התוכנית אושרה, לשם מימונה מונה ועד נאמנים מאנשי האוניברסיטה. אליעזר ליפא סוקניק (1889–1953) מונה למנהל המוזאון. שבא בדברים עם מוזאונים גדולים האירופה, שבהם שמורים עתיקות של יהודים, כגון ה"לובר" בפריז והמוזאון הבריטי בלונדון; אלה הבטיחו לסייע למוזאון החדש שהוקם בירושלים באותה תקופה. בשנת 1939, עם זכייתם של האדריכלים קרל רובין (1899–1955) ויצחק יעבץ (1906–1970) במכרז (דולב, 2009, 276–277), החלה בניית המוזאון שהושלמה כעבור שנה. על קירותיו נקבעה הכתובת: "בית הנכות לעתיקות היהודים". הבניין עומד היום בקמפוס האוניברסיטה העברית ומשמש את המחלקה לארכאולוגיה. בשנת 1946 עבר הארכיון הכללי לתולדות ישראל למרתף בנין המוזאון תחת השם "החברה הארץ ישראלית להיסטוריה ולאתנוגרפיה". המוזאון היה מוסד אוניברסיטאי שקהל יעד שלו היו תלמידי האוניברסיטה, אך הוחלט לפותחו גם לקהל הרחב (איב"צ 11.1.1.3). תוכניות אלו התממשו רק לאחר מלחמת ששת הימים, עם חזרתה של האוניברסיטה העברית להר הצופים, שעד אז הדרך אליו הייתה בידי הירדנים. אף כיום כבעבר קהל היעד הם סטודנטים וחוקרים. סוקניק הגיש להנהלת האוניברסיטה העברית "הצעה ביחס לאופן השימוש בכספי העיזבון של דרום אפריקה", ובה מוצע מוזאון שישמש מקום שמור לשרידי העבר היהודי. נקבע שתחומי ההיסטוריים יהיו עד סוף האלף הראשון לספירה, ולכל היותר עד תקופת הגאונים (איב"צ מיום 10.2.1936, איב"צ 11.1.6.3, 1–2). שניים יהיו תפקידי המוזאון: האחד: לאסוף ולשמור מוצגים במחלקות היסטוריות-אפיגרפיות. ארכיטקטורה ואמנות הבניה; הווי יהודי; השני לעסוק במחקר ופרסום (איב"צ, 7–8). בסימומו המסמך ציין סוקניק, שלמרות העדפתו שהכסף יוקדש למחקר, העיזבון מחייבו להקים מוזאון. ואם נגזר עליו להקים מוזאון אזי שאיפתו – שהוא יהיה הטוב ביותר (שם, 7). בפרוגרמה הראשונה שאושרה, כאמור, בשנת 1937, צוין שמטרת המוזאון היא לאסוף כל מוצג וכל סוג של ממצאים ארכאולוגיים יהודיים, שמקורם בארצות המזרח עד שנת 1700, ומארצות אחרות, לא יאוחר מתקופת המהפכה הצרפתית, קרי, 1798 (סוקניק, תש"ב, 6). התלבטויות בדבר הגדרת מטרתו היו רבות, שכן הוצע שמרחב פעולתו לא יצטמצם לתחומי ארץ ישראל. כמו כן עלו השאלות כיצד להתייחס למוצגים שנתגלו בארץ ואשר אינם יהודיים, כיצד להתייחס לאלו שיש להם קשר לעתיקות היהודיים מבחינה היסטורית, ארכאולוגית וטכנית? זאת ועוד, בירושלים פעלו מוזאונים אחרים כגון: מוזאון של מחלקת העתיקות של ממשלת המנדט הבריטי, שאסף עתיקות של יהודים מתוך שייכותן לתולדות הארץ, והמוזאון הלאומי "בצלאל", שאסף עתיקות בעיקר ממאות השנים האחרונות, מתוך פרספקטיבה של האמנות היהודית. כדי למנוע פלישה לתחומים שבהם עוסקים מוזאונים אחרים החליטה האוניברסיטה לצמצם את פעולת המוזאון מבחינה כרונולוגית מדורות ימי קדם עד שלהי תקופת הגאונים בארץ ישראל (שנת אלף לספירה, בקירוב), ועל פי הפרוגרמה נקבעו סוגי פעולה הכוללים פעולות ארכיוניות, פעולות מחקריות חינוכיות וכן פרסום והפצה והוצאה לאור (סוקניק, תש"ב, 7).

המוזאון היה למוזאון המרכזי לארכאולוגיה של היישוב היהודי בארץ ישראל. הבריטים ראו בו את נציגם כלפי היישוב היהודי בנושאים ארכאולוגיים, כמו העברת מוצגים מחפירות ניר-דוד למוזאון בית שטורמן בעין חרוד. למול זה היישוב היהודי ראה בו בר-סמכא לשאלות בענייני ארכאולוגיה, כתובת להודעות בדבר מציאת ממצאים ארכאולוגיים ועוד. כך לדוגמא, סוקניק העניק ייעוץ בנושאים מקצועיים למוזאון בית שטורמן ושלח להם חומר מחקרי (סוקניק, 31.12.1942 איב"צ). כן שימש המוזאון כתובת מרכזית להשאלות עבור תערוכות ארכאולוגיות בארץ שקיימה החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה שכבר לא היה לה אוסף משלה (על השאלת מוצגים לתערוכות ראו מכתב מ-22.7.1945 איב"צ).

סיכום

במטרותיו של מוזאון בצלאל, שהחל כמוזאון לטבע ולאמנות יהודית בתקופה העות'מאנית לאחר מלחמת העולם הראשונה, חל שינוי, והוא קיבל על עצמו להעניק חינוך לאומי בדרך תצוגת חפצי אמנות המספרים על אירועים היסטוריים בחיי עם ישראל: על תולדות הציונות, על סמלי הגדוד העברי, על מאורעות ופרעות ביהודים ועוד.

אף המוזאון לטבע ולחקלאות נרתם להנחלת הרעיון הציוני הלאומי, שבו ערך עבודת האדמה ופיתוחה מקבל משמעות חשובה ביותר.

המוזאון (בית הנכות) העברי לעתיקות ארץ ישראל של החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה, מציג למבקר את העבר התרבותי וההיסטורי של עם ישראל לצד תולדות ארץ ישראל ותרבות עמיה העתיקים. אחריו שימש מוזאון לעתיקות היהודיים כמוזאון המרכזי לארכאולוגיה של היישוב היהודי בארץ.

הביטוי הלאומי מועצם, שכן מדובר במוסדות דידקטיים מחקרניים, שביטאו סקרנות אינטלקטואלית וצורך של אנשי היישוב הציוני להעמיק את הידע על התרבות החומרית היהודית בתולדות ארץ ישראל.

שימור העבר והנצחתו בכל ארבעת המוזאונים הללו התרחש במרחב הציבורי במסגרת דפוסי פעולה והתנהגות קבועים. היו מספר סוגים של מוסדות העוסקים באופן סדיר בקיומם של דפוסים אלה. חלקם תפקדו כחללי תצוגה, ובהם ניתן היה לבוא במגע עם שריד מן העבר, כמו: ספריות, ארכיונים ומוזאונים. אחרים שימשו כאתרים שבהם התקיימו דפוסי זיכרון קולקטיביים, כמו: אנדרטאות, חדרי זיכרון ואתרי הנצחה.

בתקופת המנדט הבריטי בירושלים נתפסו המוזאונים כמקומות חינוכיים, וחלק מהם הוקמו בסמוך לבית ספר לאמנות (בצלאל) והאוניברסיטה העברית (מוזאון לעתיקות היהודיים) כדי לאפשר לציבור לרכוש השכלה כללית בדרך של חינוך עצמי. דרכי השימור השונות הרווחות במוזאון ממוקדות בעבר, אבל האופנים שבהם מיין המוזאון את מושאי השימור ועשה את מציא השרידים מן העבר לרפרטואר המוצגים של התרבות, נוטלים חלק פעיל בעיצוב ההווה. כשבמוזאון מוצג העבר, הוא משתתף תמיד בניהול התרבות בהווה. כל המוסדות, המציגים את תמונת העבר, משמשים סוכנים תרבותיים המתחרים על ההגמוניה התרבותית. השיטה, שהחברה ניהלה את עברה, היא הפקעת העבר מן השכחה, חשיפתו, כינוסו, ניסוחו מחדש והצגתו לקהל. העיסוק בעבר מאפיין כל חברה, ובאופן אינטנסיבי במיוחד עוסקת בו חברה

הנמצאת בשלב מהפכני ובתהליכי התגבשות. במוזאונים להיסטוריה, לאתנוגרפיה, לטבע, לחקלאות ולארכאולוגיה ניתן לראות כל זאת בזעיר אנפין, בשל התפקיד המיוחד שהם ממלאים במאבק על ההגמוניה התרבותית, בהיותם מקום התנקזות לשיטות של שימור ושל הצלת העבר, הצגתו ושילובו בחיי ההווה. מוזאון כזה הוא המקום שבו העיסוק בעבר, כפרקטיקה תרבותית ואידאולוגית, משוקע בתוך 'החומר' באמצעות המחשתו של השיח ההיסטורי.

המוזאונים שעסקו בשימור העבר לא פעלו במנותק אלה מאלה. העובדה, שכולם עוסקים בפרקטיקה תרבותית דומה במלאכת השימור וההמחשה, יוצרת תחרות, יחסי-גומלין ושיתוף פעולה. הם נאבקים על 'פלחי העבר', על השרידים האותנטיים הניתנים והראויים להצגה ועל קהלי יעד חופפים. חלוקת הטריטוריה, של העבר מזה ושל קהל היעד מזה, בין המוסדות אינה אחידה. הם מספקים 'שירותים' תרבותיים דומים לקהלים דומים. הספר, הספרייה והמוזאון, שלכאורה משמשים לצרכים שונים, מקיימים ביניהם יחסי-גומלין תחרותיים ומשלימים. המוזאון מקיים אף הוא יחסי-גומלין עם הספרייה והארכיון, וכל השלושה עשויים להתחרות ביניהם על הזכות לשמר מוצג מסוים.

החברה היהודית, בארץ בכלל ובירושלים בפרט, עסקה באופן אובססיבי בעבר, בעיגונו במרחב ובהפיכתו למראה ב'מחוזות זיכרון' מוגדרים. אופי נוכחותו במרחב הציבורי נדמה כשאלה קיומית. המרחב הציבורי הוא אחד מזירות המאבק העיקריות שבהן נכתב ומוצג שטר הבעלות על ארץ-ישראל. הוכחת הטענות על הבעלות למול טענות החברה הערבית והשלטון הבריטי היו חפירות ארכאולוגיות, שיחזור הממצאים שנתגלו ושימורם במוזאון.

לקראת סוף המאה ה-י"ט עבר המבנה המסורתי של המוזאון תמורה משמעותית. תהליך זה גרם לשינויים בתוכני התצוגה ובאופי המוצגים המשומרים. בפועל, אין מדובר בשינויים קלים ונקודתיים, אלא בשינוי פרדיגמאטי של דפוסי הפעולה עצמם. הפרקטיקה העיקרית במוזאון 'הקלאסי' הייתה פעולה של שימור, לאמור איכון והקפאה, המאפשרת להגן על חזותם של עצמים מפני פגעי הזמן ולשמרם כפי שהתקיימו בעבר, או לפחות להעניק לצופה אשליה שכך הדבר. הערך 'האותנטי' הוא תולדה של פרקטיקה זו. לעומת זאת, בתקופת המנדט הבריטי דפוסי הפעולה במוזאון נועדו להציג מסר מסוים.

מקורות

- אצ"מ = ארכיון ציוני מרכזי : אצ"מ, S15/90A ; אצ"מ, S15/228C.
 ארכיון ציוני מרכזי. אצ"מ, S15/378 (1927). דוח של מבשן, 4.11.1927. ירושלים: ישראל.
 דו"ח על המוזאון (1919). הארכיון הציוני המרכזי, L42/14 כ"ז בתמוז תרע"ט. ירושלים: ישראל
 חוזה שכירות, 25.11.18, אצ"מ, 5.5.90.
 מבשן, קטלוג המוזאון, תרפ"ה, אצ"מ, S15/296
 מבשן, תורות העבודה, תרפ"ד, אצ"מ, S15/172B.
 מכתב מ' אוסישקין למזכיר בכבוד של הוועד הזמני של בית הנכאת הלאומי בארץ ישראל, 27.12.1922, אצ"מ S5/12.345
 פנייה לאחים גלילי, 30.5.1924 בבקשה ל'בית מקצועי' לגידול דבורים, אצ"מ, S15/172B
 'רשימת ירקות ומחיריהם', אצ"מ, S15/378 ; רשימה מיום 8.7.1924, אצ"מ, S15/228C
 מכתב דוד ילין לאטינגר, 20.5.1928, אצ"מ, S25/558/50A

מכתב צ'זיק לישראל אהרונאי באוניברסיטה העברית בדבר זיהוי שמות עבריים של עופות, מיום 27.5.1927, אצ"מ, S15/327

מכתב אליעזר בבלי ללשכה הראשית של קרן היסוד, 14.11.1927, אצ"מ, S15/378.
תזכיר על בית הנכות בצלאל בירושלים, 4 בינואר 1940, אצ"מ S/5/12345 עמ' 11.
מכתב גלוי לקונגרס הציוני ה"ו, 1927, עמ' 11, בית הספרים הלאומי והאוניברסיטאי S/34v3507.
הארץ, 13 במארס 1919, עמ' 11.

קטלוג המוזאון, תרפ"ו, אצ"מ, S15/296
תקנות "בצלאל", חברה רשומה להפצת אמנות ומלאכת אמנות בארץ ישראל, ירושלים, תרפ"ו, 1925

ארכיון יד בן צבי

סוקניק למנהל מחלקת העתיקות 15.9.1945, איב"צ 11.1.1.8 ; איב"צ 11.1.1.3
איב"צ מיום 10.2.1936, איב"צ 11.1.6.3 עמ' 1-2.
איב"צ מיום 10.2.1936, איב"צ 11.1.6.3 עמ' 7-8.
מכתב סוקניק מיום 31.12.1942 איב"צ, 11.1.2.5
מכתב מ-22.7.1945 איב"צ, 11.1.2.5
מכתב של קרל שווארץ מ-12.1946.5, איב"צ 11.1.2.5

ספרים ומאמרים

אטינגר, ע' (תש"ה). **מוזאון חקלאי**. ירושלים: ישראל.
ברגר איצקוביץ, נ' (2006), **בין עבר לעתיד: המוזיאון היהודי כראי לתהליכי גיבוש הזהות היהודית בעת החדשה**, חיבור לשם קבלת תואר "דוקטור לפילוסופיה", האוניברסיטה העברית ירושלים.
ברור, א"י (תש"ד), ימיה הראשונים של החברה. בתוך **ידיעות החברה לחקירת ארץ ישראל ועתיקותיה**, 11, (עמ' 125–128). ירושלים: החברה.
גליקסברג, ח' (1975). **שמורים בלב**, תל אביב: עם עובד
דולב, ד' (2009) תוכניות האב של האוניברסיטה העברית. בתוך ח' לבסקי (עורכת), **תולדות האוניברסיטה העברית**, (עמ' 276–277). ירושלים: מאגנס.
ירושלמי י"ח, (תשמ"ח). **זכור**, תל אביב: .
לשם, י', (תשע"ד). **אוצר הצמחים: פגישה מאוחרת, גיליונות איגוד ספרני היהדות** כז לשם, <https://safranim.com/2010/06/06>
מילס, ש' (2005). **מישל פוקו**, תל אביב: רסלינג.
נורה, פ' (תשנ"ג). **בין זיכרון להיסטוריה – על הבעיה של המקום. זמנים**, 45, 4–19.
נרקיס, מ' (1942). **לזכר הפרופסור בוריס שץ ז"ל (1866–1932)**. **אמנות**, 2–3.
נרקיס, מ' (1933). **בוריס שץ. מאזניים**, 18.
נרקיס, מ' (14.1.1949). **מוסד אמנות בירושלים. הארץ**, גיליון ירושלים, עמ' 10.
נרקיס, מ' (20.9.1933). **סיור בבית הנכאת העברי לעתיקות ארץ ישראל, הארץ**, גיליון 4909, עמ' 18.
סוקניק, א"ל (תש"ב). **בית הנכות לתולדות היהודים, קדם**, 1–8.
עירון, ר' (תשנ"ד). **חינוך מוזיאוני הכשרה לניצול נכון של המוזיאון**. תל אביב: מכון מופת.
עפרת, ג' (1980). **"האמנות האוטופיסטית של "בצלאל", בתוך ב' תמוז (עורך), סיפורה של אמנות ישראל**, גבעתיים: מסדה.
צ'זיק, ש' (תשכ"ו). **ברוך בנתיבותיו: במחיצתו של ברוך צ'זיק**, תל אביב: ספרית שדה.
קול-ענבר, י' (תשנ"ב). **תולדות המוזיאונים בארץ עד קום המדינה כביטוי לחזון הציוני**, עבודת גמר לקבלת תואר "מוסמך למדעי הרוח", האוניברסיטה העברית ירושלים.
שי, ע' (תשע"ד). **מוזאון ואוסף בארץ ישראל בשלהי התקופה העות'מאנית**, ירושלים: מוסד ביאליק.
שי, ע' (תשס"ז). **פינת החי והמוזיאון לטבע ב"בצלאל. אריאל**, 179, 50–57.

שי, ע' (תשס"ו). שמואל רפאלי (רפאלוביץ) – אספן המטבעות היהודי הראשון בירושלים בשלהי התקופה העות'מאנית. סיני, ס"ט, קכה–קכח.
 שילה-כהן, נ' תשמ"ג. (עורכת), 'בצלאל' של שי 906 1929, ירושלים: מוזיאון ישראל.
 שמיר, ש' (תרפ"ו). מתי התחילה העת החדשה בתולדות ארץ-ישראל. קתדרה, 40, 139–158.

שי, ב' (תרפ"ד). ירושלים הבנויה, חלום בהקיץ, ירושלים: ישראל.
 שי, ב' (1930). ילקוט בצלאל, ירושלים: ישראל.
 Bennett, T., & Soapes, T. F. (1997). The birth of the museum: history, theory, politics. *Library Quarterly*, 67(1), 78.
 Narkiss, M. (1939). The Bezalel National Museum, in: *Palestine Weekly*, 17, pp. 9–10.

תמונות הצילומים באדיבותה של נעמי ציז'יק-אילון

תערוכה בתל אביב, 1919
ברוך ציז'יק, הצייר א' הלוי ואחד מבניו של עקיבא אטינגר

צמחים רעים, המוזאון החקלאי, בית מחניים ירושלים 1919

צילום של ברוך אטינגר
ציורים נועדים לתיאור מדעי של מיני פירות הארץ (אטלס פומולוגי)

צמחים הנזכרים בכתבי הקודש, המוזאון החקלאי, ירושלים 1